

ЛІТЕРАТУРНИЙ КАНОН КРІЗЬ ПРИЗМУ ДОМІНУЮЧИХ ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто праці американських та британських теоретиків-літературознавців, які у своїх дослідженнях вивчали основні чинники та особливості формування літературного канону кінця ХХ століття. Аналізуються традиційні погляди на канон як репрезентацію визначених, високо поцінованих, естетично узагальнених та класифікованих суспільством текстів. З іншого боку, подано думки теоретиків, які виступали за перегляд канонічних творів, та наголошували на його залежності від низки позалітературних чинників.

Ключові слова: канон, літературно-критичні школи, цінність, естетичне, позалітературні чинники.

В статье рассматриваются труды американских и британских теоретиков-литературоведов, которые в своих исследованиях изучали главные факторы и особенности формирования литературного канона конца ХХ века. Анализируются традиционные взгляды на канон как репрезентацию избранных, признанных, эстетически обобщенных и классифицированных обществом произведений. С другой стороны, представлены взгляды теоретиков, которые стремились пересмотреть канонизированные произведения, и акцентировали его зависимость от ряда внелитературных факторов.

Ключевые слова: канон, литературно-критические школы, ценность, эстетическое, внелитературные факторы.

The article deals with the works of American and British theorists, which studied in their researches the main factors and peculiarities of literary canon formation. Traditional views on canon as the representation of the texts defined, highly valued, aesthetically generalized and classified by the public are analyzed. On the contrary, the ideas of the theorists who initiated the revision of canonical texts and stressed on its dependence on set of non-literary factors.

Key words: canon, literary schools, value, aesthetic, non-literary factors.

Питання про літературний канон постає, якщо розглядати не окремо взятий твір, а твори в історичній перспективі, оскільки саме високо оцінені твори ставали і стають елементом національного, а ширше – світового канону. Оскільки у статті йдеться про особливості формування літературного канону крізь призму американських та британських теоретиків, тому головну увагу зосередимо на працях Г. Блума, Р. Омана, К. Куїна, Р. Віддовсона, Т. Іглтона. Такі дослідження актуальні, на нашу думку, тому що презентують погляди сучасних авторів, праці яких (за винятком Г. Блума) не перекладалися українською мовою.

Традиційні погляди на незмінні цінність та канон переглядаються, зважаючи на домінуючі в останній чверті ХХ століття культуральні дослідження. Американський дослідник Річард Оман (Richard Ohman), автор праці «Оформлення канону:

художня література США 1960-1975 рік» (The Shaping of a Canon: U.S. Fiction, 1960-1975) вважав, що варто приділяти багато уваги вивченню історичних, інституційних та суспільних процесів, що впливають на оцінки творів. Він показував залежність літературних творів від різноманітних інституцій, як-от: видавці, реклама, книжкові огляди в авторитетних часописах. Учений прийшов до висновку, що естетичні судження пов'язані не лише з мистецькою цінністю творів, а залежать від історичних процесів, класових інтересів, виразники яких представлені у згаданих інституціях. Здебільшого це люди з вищою освітою, із більш-менш однаковими цінностями того середовища, в якому вони виростили та отримали освіту. Саме вони формують канон літературних творів «мертвих білошкірих чоловіків», позачасовість та всезагальність котрого критикувалася прихильниками культуральних досліджень.

«Оксфордський словник англійської мови», визначення з якого використовує та пояснює П. Віддовсон, вказує на ключовий аспект застосування поняття «література», що «вживається на позначення схвалення творів, які мають мистецьку вартість, оцінка яких може залежати від соціальних, лінгвістичних та естетичних факторів» [12, с. 17-18]. Якщо критерії якості стають суворими, може з'явитися канон, і члени суспільства чи якісь групи змушені його прийняти [цит. за: 12, с. 12]. Отже, оцінні судження, а також концепція про канон є неодмінними складовими визначення літератури, тобто «Література» вимагає визнання «великих творів», які згодом стають взірцями для судження про іншу літературну продукцію. Це передбачає вищу оцінку одних творів у порівнянні з іншими. Причини, пов'язані з визначенням канону, враховують поняття «краси форми», «емоційного ефекту», «мистецької вартості», а також судження тих, хто може «розпізнати» ці якості.

Літературна цінність, на думку П. Віддовсона, приписується творам, і саме з такої позиції її слід розглядати, а не як внутрішньо притаманну. Заперечення внутрішньої цінності й акцентуація зовнішніх впливів сприяють, на його переконання, розширенню канону за рахунок знехтуваних творів. Саме приписування цінності формує природу об'єкта критики.

П. Віддовсон заявляє про існування багатьох літератур, а не однієї «Літератури», вважаючи, що та критична увага, яку на них звертають, формує їхнє визначення. Те ж стосується і зовнішніх визначень «літературної цінності», які прийшли на зміну загальноприйнятому та незмінному поняттю внутрішньо притаманної літературної цінності.

П. Віддовсон намагається деконструювати ієрархію текстів, котрі впливають на канон. Розглядаючи історію концепції «література» з 60-х років ХХ століття, літературознавець багато уваги звертає на так звані «культурні війни», на канони літератури «мертвих білих чоловіків (європейців за походженням)». Мається на увазі те, що канон охоплює в основному твори не сучасників, здебільшого білошкірих чоловіків, європейців за походженням. Таке трактування започаткували апологети фемінізму, який, на переконання П. Віддовсона, був попередником деконструктивізму в літературознавстві поряд з іншими соціокультурними, політичними та теоретичними рухами. Феміністи акцентували гендерний аспект, водночас їм був властивий і расовий аспект, коли йшлося про нехтування літературного доробку чорношкірих жінок поряд із білими (так званий вуменізм). Поява та розвиток певних концепцій літератури, наприклад, у феміністичній, афро-американській чи пост-колоніальній критиці, виявляють конфлікт через наслідки певних культурних традицій та принципів, втілених у цих традиціях. Феміністична критика намагається канонізувати забутих чи знехтуваних жінок-письменниць та викриває статеве ставлення

до жінки у літературі та культурі. Викриваючи таке становище, вона намагається децентрувати чоловіче намагання говорити від імені усіх, та забезпечує підґрунтя для згоди між жіночою літературою і досвідом, втіленим у їхніх творах [цит. за: 11, с. 145].

Ще одним «деконструктивним рухом» проти літератури П. Віддовсон називає постколоніалізм. Постколоніалісти проблематизували «західний канон» та «літературу колоністів», намагаючись презентувати та витягнути із забуття літературу своєї країни. Постколоніальний критик і теоретик Гомі Бгабга досліджував проблеми презентації колоніальних текстів. Ознаку колоніального суспільства, що охоплює складні взаємозв'язки, форми контактів та взаємообмінів між культурою колонізаторів та колоній, Гомі Бгабга називав гібридністю (схрещенням). Генрі Луї Гейтс розвивав основні аспекти афро-американської традиції у афро-американській літературі та її зв'язки із Заходом та Африкою. Він вивчав «внутрішній механізм чорної культури, її лінгвістичні та музичні ресурси» [цит. за: 11, с. 145].

«Увага до сучасних творів значно послабила контроль канону над сприйняттям літератури. Питання літературної цінності у нових творах, не обтяжених вагою історичного приписування класичного статусу, одразу ж виявляє умовну, суб'єктивну та часто довільну природу оцінювання і, таким чином, проблематизує поняття внутрішньо притаманної (іманентної) літературної цінності» [12, с. 69]. Це, на думку дослідника, зумовлюється впливом певних матеріальних чинників ринку, культурними уподобаннями видавців, оглядачів та критиків, які спочатку приписують текстові літературні якості та риси, аби згодом віднайти їх для схвалення чи засудження. У такому світлі оцінні судження слід розглядати, як тимчасові (умовні) «стратегічні та функціонально модифіковані» [12, с. 69].

Цими рисами П. Віддовсон наділяє літературу та «західний канон», часткову та ідеологічну природу якого допомагають деконструювати фемінізм та постколоніалізм, пропонуючи нове прочитання класичних творів та іншої літератури для читання.

У такому ж руслі розгортає рефлексію Т. Іглтон. Оцінні судження він вважає сумнівними своєю мінливістю, тому що «література, як високо поцінюване письмо, не може бути стабільною» [7, с. 9]. Люди схильні вважати твір філософським в одному столітті, а літературним – у наступному і навпаки. Так само може змінитися думка про цінність і підстави (підґрунтя) цінності. Мається на увазі «канон», який, на думку Т. Іглтона, слід розглядати, як формацію, визнану певними людьми (суспільством) через певні причини у певний час. «Цінність», на його переконання, є транзитивним терміном і означає те, що цінується певними людьми у певних ситуаціях за певними критеріями. Тим більше, що з часом і вона може змінюватися. «До певної міри

літературні твори інтерпретуються у світлі власних переконань інтерпретаторів» [7, с. 9]. «Гомер чи Шекспір у XX столітті відрізняються від Гомера середньовіччя. Різні історичні періоди конструюють своїх Гомера чи Шекспіра, маючи різну мету, і виділяють, на їхню думку, різні цінності, не обов'язково одні й ті ж» [7, с. 10]. Всі літературні твори, переконаний Т. Іглтон, «переписує» суспільство, яке їх читає. Кожне прочитання є «переписуванням тексту» [7, с. 11]. Одна з причин нестабільності літератури пов'язана з тим, що читачі змінюють твори у процесі сприйняття, а це, на думку Т. Іглтона, є підтвердженням того, що про літературу не можна говорити, як про низку праць встановленої та незмінної цінності, котрі відрізняються від інших певними спільними внутрішніми властивостями.

Зазвичай однією з умов визнання істинних цінностей є часова дистанція. А. Компаньон виділяє ще одну – географічну константу: якщо твір виходить за межі своєї країни, в інше суспільне середовище, і його там сприймають – це є, безумовно, високою оцінкою. Критерії цінності, на його думку, «не літературні і не теоретичні, а етичні, соціальні та ідеологічні, в будь-якому разі позалітературні» [3, с. 44].

Важливе значення при визначенні літературності літератури має канон. Канонічні твори функціонують, як парадигми концепції «літератури». Поняття літератури було встановлене на основі визначених, високо поцінованих, естетично узагальнених та класифікованих суспільством текстів. «Літературність як конвенція розвивалася разом із каноном репрезентованих текстів, із класикою світової та національної літератури. Її можна визначити як вплив, який має текст на формальному, семантичному, ціннісно-ідеологічному рівнях» [196, с. 12].

По-своєму підходить до визначення літератури та літературного канону британський теоретик Роджер Фаулер, який вважає, що «Об'єкт чи концепцію створює теорія, тобто *визначення літератури залежить від того, яка теорія створює концепцію*: чи це теоретизування Н. Фрая, В. Ізера, Р. Якобсона, чи когось іншого» [6, с. 4]. Праці різних теоретиків, мовляв, підтверджують цю думку, оскільки різні теорії пояснюють по-різному поняття з однією і тією ж назвою «література», що, на думку Р. Фаулера, цілком припустимо та розумно, бо «виявляє важливість, креативність та життєздатність літературознавчих наук» [6, с. 4].

На думку Р. Фаулера, можна говорити про літературу як про збірник (основний фонд). Наприклад, англійська література – зведення текстів, написаних у минулому, та сучасних текстів. Необхідно, однак, зауважити, що література певної країни – це «не лише зібрання творів, це і канон: нормативна сукупність текстів, які представляють та втілюють певні цінності» [6, с. 6]. Вона тісно пов'язана із соціальною, культурознавчою, економічною сферами, як і з освітою, засобами

інформації та з панівною ідеологією. Можна розглядати літературу з різних позицій: як зібрання творів, як текст, як соціальне явище, ідеологію та літературу як слово. З огляду на те, що в різні історичні періоди в центрі дослідження були різні аспекти та підходи до літератури, її завдань, функцій, ми намагаємося показати, що література залежить від теоретичної позиції її дослідників, історичної епохи, традиції, періоду.

Р. Фаулер вважає, що вживання окреслень «національна» та «період» щодо літератури дуже важливі для формування естетичного сенсу літератури; з XIX століття ці терміни природно співіснують. Концепція «національна література» символізує низку думок, які цінуються чи бажані у даному суспільстві, вона «дух» нації чи віку. «Перенесення (прищеплення) естетичного на національне у семантичному полі слова «література» дає стійке підґрунтя для підтвердження заяв про цінність» [6, с. 7].

Р. Фаулер зосереджує увагу саме на певній традиції теорії та критики, на літературі як категорії культури в контексті культури англійських країн. Водночас він заперечує підхід до існування літератури як універсальної сутності, яка лише по-різному трактується та втілюється у різних культурах. Якщо література – категорія культури, то потрібно зосереджувати увагу на певному культуральному контексті. Кожна національна культура має свої цінності та відмінні ознаки, традиції та історію, тому теоретичні позиції будуть різні. Англійську та американську культури розглядають здебільшого спільно, оскільки в них схожа економічна організація, інтегроване видавництво та аналогічні системи освіти. І студенти, і критики у цій культурі поділяють певні передумови та методику стосовно ідеї літератури: наприклад, вважають, що тексти логічно послідовні, фікційні, мають високу цінність, що інтелект автора не стосується тексту, який слід вивчати та досліджувати як такий (цілком очевидно, що на таких передумовах ґрунтувалися новокритичні методики дослідження). На думку Р. Фаулера, це головне, найбільш загальне підґрунтя «здорового глузду» про літературу, що поділяє більшість людей із літературною освітою в цьому суспільстві.

Р. Фаулер неодноразово наголошує, що література не існує як об'єктивна сутність, яка лише чекає на правильне визначення. На підтвердження цього він зауважує, що багато теоретиків виявили марність таких спроб, вказуючи на дослідження Дж. Елліса (1974), Т. Іглтона (1983), М. Вейц пропонує називати такі загальні терміни, як література, «відкритими концепціями», які змінюються та по-іншому інтерпретуються залежно від історичної епохи, культурального контексту чи теорії. Тому дослідник говорить і про логічну неможливість забезпечити диференційні ознаки відкритої концепції.

У контексті якоїсь культури письменники і читачі самі можуть визначати, які літературні

тексти підпадають під категорію, хоча ці тексти мають різні властивості, по-різному розглядаються і трактуються критиками. Таке знання отримало назву «літературна обізнаність», однак це, не знання певної універсальної властивості літератури. «Такі знання набуваються в процесі вивчення та дослідження різних літературних дискурсів. Критики та теоретики створюють власні дискурси опису, інтерпретації, оцінювання тієї сукупності текстів літератури» [6, с. 12], які також є сукупністю різних інтересів, поглядів, думок та ключових термінів. Саме із ключових термінів, підсумовує Р. Фаулер, критики у минулому намагалися «висувати» сутність літератури, хоч досі це нікому не вдалося.

Коли йдеться про критиків, очевидно, не може бути єдиного погляду. Кожен зокрема чи різні групи підтримують різні позиції та інтереси, отже, виділяють важливі для них властивості текстів, а це відбивається на термінах критичного дискурсу. Ці погляди можуть бути навіть суперечливими, що абсолютно природно, враховуючи історію літературної теорії та літератури. Якби літературна теорія була наукою, вважає Р. Фаулер, то суперечливі та протилежні погляди на одну і ту ж категорію завдавали б їй шкоди і не сприяли б розвитку. Він називає літературну теорію «галуззю соціальної діяльності, яка присвячена дискурсу про певні канони текстів (вистав, романів, сонетів та ін., але не графіті, переліку необхідних покупок, газет та ін.); а критика – це дискурс, пов'язаний із певним інституційним середовищем (школи та університети, видавництва, але не лікарні, парламент, спортивні журнали)» [6, с. 12].

Один із способів сприймання англійської чи іншої національної літератури – розглядати її як низку традицій (традиції роману, короткого інтимного вірша) і вивчати «велику традицію», оскільки неможливо перечитати все. Сума традицій створює «репертуар». Для кожної форми є жива традиція (Т. С. Еліот). Ця традиція не стосується якоїсь однієї мови чи періоду, не має географічних меж: Гомер, Вергілій, Гораций, вважає К. Куїн, більше пов'язані з традицією англійської поезії, ніж другорядні англійські поети XVII-XVIII століття.

Під літературою К. Куїн має на увазі «творче письмо» – створення чогось нового, вражаючого, того, що варто пам'ятати, до чого варто повертатися. Для цього не підходить ні термін «поезія», ні термін «проза», бо вони по-різному вживаються.

Предметом своєї праці К. Куїн називає дослідження природи літературного досвіду/враження. Вірш чи роман хорошим роблять сукупність його впливу, якість літературного досвіду (враження), які вони пропонують. К. Куїн пропонує розглядати компоненти загального впливу за такими параметрами:

1. Перший компонент у вираженні якості – вербальна текстура (verbal texture). Кожен компетентно написаний текст має свій окремий

ритм. Ритм слова і фрази, ритм синтаксису, тобто мислення. Він складає рівень серйозності. Саме він вирізняє хороші твори серед моря поганих. Якість вербальної текстури – це насолода, що постає під час читання тексту, який скомпонував умілий і чуйний майстер.

2. Інший аспект – читабельність. На думку К. Куїна, він далеко не найважливіший, оскільки усі бестселери читабельні, що не є свідченням їхньої мистецької вартості. Ставлення до читабельності серед критиків та авторів не однозначне. У. Еко [4, с. 101], наприклад, відстоює читабельність свого роману «Ім'я Рози». Розважати сюжетом, вважає він, – не значить відволікати від серйозних питань. Популярність і читабельність, на його думку, не синоніми низькопробної літератури. Твір може розважати, бути популярним і все ж високоякісним. Пост-модерністи, зазначає У. Еко, намагаються відродити роман, який водночас був би «нонконформістським, проблемним і цікавим» [4, с. 104]. Прикладом цього є власні твори У. Еко «Ім'я Рози», «Баудоліно» та інші, які і читабельні, і неоднозначні. Вони уможливають різні прочитання та відгуки.

3. Третій компонент, який виділяє К. Куїн, – інтегральність. Тут простежується зв'язок із положеннями нової критики, прихильники якої вважали інтегральність важливим компонентом твору.

К. Куїн вважає, що літературні тексти суттєво відрізняються від нелітературних тим, що вони функціонують по-різному. В літературних творах слова вживаються по-особливому, вони мають іншу мету. Читачі повинні їх розпізнати, вирізнити у щоденному використанні мови і читати з особливим налаштуванням. Вірш чи роман – це подія в часі, що має початок і кінець.

«Література – це враження чи досвід, реорганізований, як структура слів, які можна сприймати і як мистецький витвір, і як репрезентацію світу, яка у суті своїй є істиною. Правдивою не за стандартами логіки: як істинне чи хибне, а стосовно способу форматування уяви, інтелекту» [10, с. 55].

Якими б переконливими не видавалися аргументи Т. Іглтона, П. Віддовсона, Р. Омана чи інших прихильників домінуючих у літературознавстві 80-90-х років культуральних досліджень щодо залежності від зовнішніх обставин, мінливості та заполітизованості літературного канону, потужний контраргумент усім їм висловлює Г. Блум. Його голос потужно звучить серед багатьох голосів різного рівня теоретиків. Проте він стоїть відособлено від інших теоретиків та критиків, оскільки на відміну від поширених на сьогодні закликів розширити чи то межі літератури, чи літературний канон, наголошуючи на зовнішніх впливах на літературу захищає автономію літератури, відстоюючи поезію у її «максимально можливій чистоті та повноті», і надаючи пріоритет естетичності. Вірш для нього є просто віршем, а не соціальним документом чи

спробою втілити якийсь із філософських постулатів. «Література не залежить від філософії, а естетичне неможливо звести до ідеології чи метафізики» [2, с. 16]. Разом із цим він обстоює не лише автономію літератури, а й суверенність кожної окремої особистості, читача, як унікального «я», а не як члена суспільства. Його праця «Західний канон» (1994) затронує широке коло літературознавчих питань, зосереджуючи основну увагу на автономності та естетичності як найважливіших властивостях «сильної» літератури.

Популярні та широко представлені в літературній теорії та критиці лівоналаштовані рухи Г. Блум зараховує до так званої «школи ресентименту» (див. переклад Р. Семківа), прихильники якої, на його думку заповітують літературу і шукають у ній забагато зовнішніх впливів. «У великій літературі завжди йдеться про самодостатність, її не цікавлять навіть найбільш благородні програми на кшталт фемінізму, афро-американського мультикультуралізму чи інших політично коректних починань поточного моменту» [2, с. 35]. Значення мають тільки «сильне письмо», сильна самодостатня особистість автора, який бореться зі своїми попередниками за місце в традиції. Якими б не були зовнішні фактори, сильна поема, переконаний Г. Блум, завжди чинитиме опір зовнішній залежності.

Боротьбу митця за визнання він розглядає кризь призму власної теорії «страху впливу». На кожному письменнику лежить тягар культурного спадку, який сильний письменник мусить відкинути. «Сильна література є змагальною, її не можна розглядати окремо від її занепокоєння впливами попередніх авторитетних текстів» [2, с. 17]. Естетична вартість виявляється у процесі впливу одних митців на інших. «Той вплив містить

психологічні, духовні та соціальні компоненти, проте головна його складова є естетичною» [2, с. 31]. Соціальне підґрунтя твору при цьому не має жодного значення. Для автора важливішим є власне самовираження, а не інтереси класу, представником якого він є. Й естетику він вважає справою індивідуальною, а не суспільною.

Літературну критику, як справжнє мистецтво, Блум вважає елітарною, яка на його думку, не може лягти в основу демократичної системи навчання чи стати фактором соціального розвитку. Єдиний практичний тест, за яким, на думку Блума, визначається канонічне – не прочитати твір, а вважати його вартим перечитати [2, с. 591]. Поняття «література» не потребує перевизначення. Якщо ви не здатні впізнати літературу, коли читаете, вам ніхто не допоможе її краще пізнати чи полюбити [2, с. 593]. «Найсильніша поезія і пізнавально і образно надто складна, щоби її глибоко міг сприйняти ще хтось, крім відносно обмеженої групи людей – будь-якого соціального прошарку, гендеру, раси чи етносу» [2, с. 593]. Тому Г. Блум негативно сприймає ідею про «загальнодоступну культуру», оскільки складні твори не можливо пристосувати для загалу.

Для досягнення канонічності достатньо великого стилю, оскільки заражає наступників саме стиль, а канонічне – впізнається за широтою цього зараження [2, с. 596]. На практиці головне питання для Г. Блума: «Читанням чого себе турбувати не варто?» «Канони визначають самі письменники, митці, композитори, вкладаючись у ланцюг, забезпечуючи зв'язок між сильними попередниками та сильними послідовниками» [2, с. 595]. Таким чином, переконаний Г. Блум, канон, формують не критики, не університети і не політичні діячі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блум Х. Страх влияния. Теория поэзии. Карта перечитывания / Херолд Блум ; [пер. с англ. С. А. Никитин]. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1998. – 352 с.
2. Блум Г. Західний канон: книги на тлі епох / Гарольд Блум [пер. з англ. під загальною редакцією Р. Семківа]. – К. : Факт, 2007. – 720 с.
3. Компаньон А. Демон теории / Антуан Компаньон. – М. : Издательство им. Сабашниковых, 2001. – 336 с.
4. Эко У. Заметки на полях «Имени Розы» / Умберто Эко // Иностранная литература. – 1988. – № 10. – С. 88–104.
5. Abrams M. H. A Glossary of Literary Terms / M. H. Abrams. – Cornell University, 1999. – 366 p.
6. Fowler R. Literature // Encyclopedia of Literature and Criticism. – London : Coyle, Martin, 1991. – P. 3–25.
7. Eagleton T. Literary Theory : An Introduction / Terry Eagleton. – [5th printing]. – Oxford : Basil Blackwell, 1989. – 244 p.
8. The Norton Anthology of Theory and Criticism / [gen. ed. Vincent B. Leitch]. – New York : W. W. Norton & Company, 2001. – 2624 p.
9. Ohman R. The Shaping of a Canon: U.S. Fiction, 1960–1975 / Richard Ohman // The Norton Anthology of Theory and Criticism / gen. ed. Vincent B. Leitch. – New York : W. W. Norton & Company, 2001. – P. 1877–1894.
10. Quinn K. How literature works / Kenneth Quinn. – Basingstoke : Macmillan, 1992. – 273 p.
11. Raval S. Grounds of Literary Criticism / Suresh Raval. – Urbana & Chicago : University of Illinois Press, 1998. – 254 p.
12. Widdowson P. Literature / Peter Widdowson. – New York : Routledge, 1999. – 230 p.